

EBÛ HAYYÂN TEVHÎDÎ'NİN İLİMLER TASVİRİ: RİSÂLE FÎ'L-ULÛM* ABÛ HAYYÂN AL-TAWHÎDÎ'S DESCRIPTION OF SCIENCES: AL-RISÂLAH FÎ'L-'ULÛM

Geliş Tarihi:26.02.2019 Kabul Tarihi:12.06.2019

ALİ KÜRŞAT TURGUT
DOÇ. DR.

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.
<https://orcid.org/0000-0002-4336-8732>

ABSTRACT

Abû Hayyân al-Tawhîdî is one of prominent thinkers with his litteratuer, philosopher, theologian (mutakallim) and mystic (şûfî) in tenth century. Tawhîdî, who is also distinguished as a philosopher of member of al-Fârâbî's school, acts such a bridge with his works which on the one hand these transfer the philosophical debates from that time to subsequent ages. On the other hand his works inform some philosophers' philosophical ideas like his teacher Abû Sulaymân al-Sijistânî, Ikhwân al-Şafâ and philosophers who there is not much information about them. Tawhîdî, who wrote many works ranging from literature to Şûfism, from poems and aphorisms to philosophy, has a small-scale study called al-Risâlah fî'l-'ulûm (The Branches of Sciences).

In this study, the philosopher Tawhîdî's views about the sciences are evaluated based on his work named al-Risâlah fî'l-'ulûm. As far as it is known, no detailed study has been done on this work that should be thought among the tradition of classification of sciences in Islâmîc thought in our country until now. Therefore, our aim is to give information detailed about the content of Tawhîdî's above mentioned work and both to evaluate this risâlah in terms of tradition of classification of sciences.

Keywords: Abû Hayyân al-Tawhîdî, al-Risâlah fî'l-'Ulûm, Tradition of Classification of Sciences, Sciences.

ÖZ

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, edip, filozof, mütekellim ve şûfî olması yönleriyle onuncu yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biridir. Fârâbî Okulu'na mensup bir filozof olarak da temâ-yüz eden Tevhîdî, eserleriyle bir yandan dönemindeki felsefî tartışmaların daha sonraki çağlara aktarılmasında diğer taraftan da hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî, İhvân-ı Safâ ve hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmayan filozofların felsefî görüşlerini tanıtmakla bir köprü vazifesi görmektedir. Edebiyattan tasavvufa, şiir ve vecizelerden felsefeye kadar pek çok eser kaleme alan Tevhîdî'nin ilimlere dair Risâle fî'l-ulûm adlı küçük çaplı bir çalışması da vardır.

Bu çalışmada filozof Tevhîdî'nin ilimlere dair görüşleri Risâle fî'l-ulûm adlı eserinden hareketle değerlendirilmektedir. İslâm düşüncesinde ilimler tasnifi geleneği içinde düşünülmesi gereken bu eser üzerinde, bilindiği kadarıyla, şu ana kadar ülkemizde detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bundan dolayı amacımız, hem Tevhîdî'nin söz konusu risâlesinin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi vermek hem de bu eseri ilimler tasnifi geleneği açısından değerlendirmeye tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hayyân Tevhîdî, Risâle fî'l-Ulûm, İlimler Tasnifi Geleneği, İlimler.

Giriş

Asıl adı Ali b. Muhammed b. Abbas Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin nerede doğduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Onun doğum yeri hakkında kaynakların geneli Şîrâz, Nîşâbûr, Basra ile Kûfe arasında bir yeri veya Vâsıt gibi şehirlerin isimlerini anarlar. Ancak Tevhîdî, hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçirmiştir. Filozofun doğum tarihi konusunda da araştırmacılar 910 ile 920 yılları arasında (h. 310-320) bir tarih belirtirler.¹ Okuma-yazmayı öğrendikten sonra dil, edebiyat ve matematik alanlarında klasik ilköğrenimini tamamlarken Kur'ân'ı ezberlediği de söylenir. Devrinin önemli âlimlerinden ders alan Tevhîdî'nin İslâm düşüncesinde edip ve sûfi olarak bilinmesinde hocası Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin rolü büyüktür. Düşünürün hayatını ele alan eserler, onun filozof², edip, fakih, mütekellim ve sûfi gibi çok yönlü kimliğine dikkat çekerler.³ Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında çok farklı rivayetler olduğu gibi, onun dinî kimliği üzerinde de çeşitli söylentiler vardır.⁴ Onun hayatının bü-

* Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2018-3450.

¹ İzmirli İsmail Hakkı, 'Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî', *Dâru'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1928: 107; Mahmut Kaya, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 154.

² Tevhîdî'yi filozof olarak değerlendirenler olduğu gibi onu sadece felsefe ve filozoflardan bahseden bir düşünür şeklinde nitelendirenler de vardır. Konunun ayrıntıları için bkz. İbrahim Halil Üçer, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007, 11-14.

³ İzmirli, 'Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî', ss. 7-8; Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, (İstanbul: Üniversite Kitabevi Yayınları, 2004), 117.

⁴ Bir kısım araştırmacı onun sûfi yönüne vurgu yaparken, bazıları da düşünürün bu yönünün tam aksi istikametinde onun ateist olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hayyân et-

yük çoğunluğu devlet ve ilim adamlarının meclislerinde geçmiştir. Özellikle ilim meclislerini tasvir eden ve düşünürün en önemli eseri olan *el-İmtâ ve'l-Müânese*, Fahrî'nin ifadesiyle bir tür “*Binbir Gece'nin felsefesi*” olarak tanımlanmaktadır.⁵ Bu kadar renkli geçen bir hayattan sonra, bazı kaynaklarda Tevhîdî'nin hayatının sonlarına doğru, bir Ramazan ayında manevî bir krize girdiği ve bütün eserlerini yaktığı ifade edilmiştir. Fakat söz konusu eserlerin düşünürün temel kitaplarıyla ilgisiz olduğu da vurgulanan hususlardandır. Ayrıca son günlerinde ilgisizlikten de yakınan Tevhîdî, ölüm döşeğindeyken dahi yanında birkaç kişi olduğundan şikâyet edip artık Allah'a sığınmak istediğini belirterek vefat etmiştir (1023).⁶

İslâm düşüncesinin “Altın çağı” olarak nitelendirilen bir dönemde (h. 4./m. 10. yy.) yaşayan Ebû Hayyân et-Tevhîdî, felsefe ve mantık eğitimini Fârâbî Okulu'nun Bağdat'taki iki büyük temsilcisi Yahya b. Adî ve Ebû Süleyman es-Sicistânî'den almıştır. Sicistânî hem Tevhîdî'nin felsefî düşüncelerini etkilemesi hem de Tevhîdî'nin onun fikirlerini nakletmesi yönüyle hocaları arasında en dikkat çeken isimlerdendir. Gerek Yahya b. Adî'nin gerek Sicistânî'nin Fârâbî okuluna mensup düşünürlerden olması hasebiyle Tevhîdî de kimi araştırmacılarca ismi mezkûr okul içerisine dahil edilmiştir.⁷

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Fârâbî Okulu'na mensubiyetini ifade ettikten sonra, düşünürün bir başka özelliğine yani hümanist olma yönüne de kısaca temas etmemiz gerekmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar, bir grup düşünür hakkında “İslâm hümanistleri” sıfatını kullanmaktadır. Bu nitelime yaklaşık olarak İbn Miskeveyh (ö. 1030) zamanına kadar yani 11. yüzyılın ortalarına doğru götürülmektedir. Bunların arasında en dikkat çeken isimlerden birisi Ebû Hayyân et-Tevhîdî, diğeri de hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî'dir. Sözü edilen iki ismin dışında daha pek çok düşünürde de aynı sıfat verilmiştir. Leaman, Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi düşünürlerin

Tevhîdî hakkında özellikle ikinci iddia üzerinde derinlikli bir araştırmanın detayları için bkz. Hanifi Özcan, “Ebu Hayyan et-Tevhidi Bir Ateist Midir?”, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı VI, (İzmir 1989): 485-503.

⁵ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan, (İstanbul: İklim Yayınları 1992), 167-168.

⁶ Tevhîdî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Bergé, “Abû Hayyân Al-Tawhîdî”, *Abbasid Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany-T.M. Johnstone vd., (New York: Cambridge University Press, 2008), 112-124; Wadâd Al-Qâdî, “Abû Hayyân Al-Tawhîdî: A Sunni Voice in the Shi'i Century”, *Culture and Memory in Medieval Islam*, (ed.), Farhad Daftary-Josef W. Meri, (London: I. B. Tauris Publishers, 2003), 128-159.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 88; Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi*, 8. Baskı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 182-183; Kaya, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”, 10: 154.

İslâm hümanisti şeklinde tavsif edilmesine sebep olarak, onların gerek se-lefleri gerekse haleflerinden farklı tarzda görüşlerini cesurca ve açıkça dile getirdiklerini öne sürmektedir.⁸

“Filozofların edibi” veya “ediplerin filozofu” olarak da bilinen Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin felsefî problemleri edebî bir tarzda dile getirmesi onun en önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Nitekim felsefî konuları şiir, hikâye ve mesnevi gibi edebiyatın farklı tarzlarıyla dile getiren Bedü’z-zaman el-Hemedânî (ö. 1008), İbn Sîna ve Ebu’l-Alâ el-Maarrî (ö. 1057) gibi pek çok düşünür tarafından geliştirilen bu gelenekte Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin de yadsınamaz bir yeri olduğu muhakkaktır. Ancak onun felsefede özellikle İslâm felsefesindeki yadsınamaz rolü, hem hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî ve özellikle de onun ilim meclisi⁹ hem de devrinin önemli düşünürleri hakkında gerek kişisel bilgileri gerekse de onların felsefî ve diğer konular hakkındaki görüşlerini eserlerinde derli toplu olarak ifade etmiş olmasıdır. Bu açıdan *el-Mükâbasât*¹⁰, *el-İmtâ ve l-muânese*, *el-Hevâmil ve’ş-Şevâmil* gibi eserleriyle Ebû Hayyân günümüzde dahi hakkında fazla malumata sahip olamadığımız örneğin İhvân-ı Safâ¹¹ ve Nüşencânî (en-Nuşacanî) gibi düşünürlere dair bilgiler vermektedir. Ayrıca düşünürün bu ve benzeri kişiler hakkında bilgi veren eserleri, bir yünden ansiklopedik bir özellik taşıırken, diğer açıdan da kısmen biyografik nitelikler barındırmaktadır.

Düşünürümüzün felsefî veya diğer konulardaki görüşleri elbette önem arz etmektedir. Fakat bu hususlar çalışmamızın çerçevesi dışında olduğundan söz konusu alanda yapılan çalışmalara atıfta bulunarak¹² asıl husus olan ilimler tasnifine geçmek istiyoruz. Tevhîdî’nin ilimleri nasıl sıraladığına değinirken genelde deskriptif bir yöntem takip edeceğiz. Yer yer onun yapmış olduğu tasvirle selevleri arasında mukayese yapıp, düşünürün ilimler hakkındaki yaklaşımını analiz etmeye çalışacağız.

⁸ Oliver Leaman, “4./10. Asırda İslâm Hümanizmi”, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. S. Hüseyin Nasr-O. Leaman, trc. Ş. Öçal-H. T. Başoğlu, (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 1: 191.

⁹ İsmail Taş, *Ebu Süleyman Es-Sicistânî ve Felsefesi*, (Konya: Kömen Yayınları, 2011), 16-72; T. J. De Boer, *İslâm’da Felsefe Tarihi*, trc. Yaşar Kutluay, (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 157.

¹⁰ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Fatih Arslan, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-Mukâbesât’ı”, *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, ed. Müstakim Arıcı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 99-118.

¹¹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin İhvân-ı Safâ hakkında bilgi vermesi ile ilgili bkz. Abbas Hamdani, “Abu Hayyan al-Tawhidi and the Brethren of Purity”, *International Journal of Middle East Studies*, v. 9, n. 3, (Oct., 1978), Cambridge University Press, 345-353.

¹² Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin felsefî görüşleri için şu çalışmalara bkz. Üçer, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği”, 126-231; Şahin Filiz, “Ebu Hayyan Tevhidi ve Bilgi Felsefesi”, *bilimname II*, (2013/2), 125-131; Bayram Dalkılıç, “Ebu Hayyan et-Tevhidi’nin Hayat Felsefesi”, *Dini Araştırmalar*, 7/19, (2004): 87-102.

1. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye Kadarki Süreçte İlimler Tasnifi

İslâm felsefesinde ilimler tasnifi geleneğini Ebû Hayyân et-Tevhîdî dönemine kadar incelemeye geçmeden önce meselenin arka planına da kısaca temas etmek gerekecektir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, konunun tarihî safhası kadar düşünürlerin neden böyle bir tasnife giriştiği de o kadar önemlidir. Zira “Bir şeyi bilmenin yolu, onun nedenlerini öğrenmekten geçer.” şeklindeki genel kaideden hareket ederek biz de öncelikle ilimler tasnifi yapmanın amaç ve gayesine değinmeye çalışacağız.

Müslümanların Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sözlerini öğrenmeye dayalı eğitimi, daha sonraki zaman dilimlerinde sözü edilen iki kaynağı okumaya, anlamaya ve onlardan hukukî ve ahlâkî hükümler çıkarmaya varan gayretleri, neticede yeni ilmî disiplinlerin doğmasına da sebep olmuştur. Bir yandan Müslümanlar kendi içlerinde söz konusu ilmî faaliyetleri gerçekleştirirken, diğer yönden fethedilen topraklarda mevcut ilimlerle (felsefe, mantık, astronomi vb.) de muhatap olmaya başladılar. Daha sonraki dönemlerde her iki tarzdaki ilimler de (bunlar genel olarak dinî-aklı/yerli-yabancı şeklinde isimlendirilmektedir) eğitimde kendisine yer bulmuştur. Zaman geçtikçe eğitim faaliyetleri yoğun ve kurumsal biçimde yapılmaya devam edilmiş ve düşünürler, bu ilimler arasında metod ve gaye yönünden ilişki olup olmadığını belirlemek ve ilimleri öğretirken belli bir mantıkî sıra takip ederek eğitimde kolaylığı ve verimliliği sağlamak için ilimleri tasnif etme gereğini hissetmişlerdir.¹³

İlimleri tasnif etmenin gaye ve amacının genel ve öz olarak bu şekilde ifade edilmesini dikkate alarak ilimler tasnifi geleneğinde yazılan bütün eserlerde yukarıda vurgulanan bu gayenin göz önünde bulundurulduğunu söylemek çok da doğru değildir. Nitekim aşağıda yer vereceğimiz Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin eserinde görüleceği üzere, bu gelenek içinde yazılmış bazı çalışmalarda ilimler gayesine göre tasnif edilmemiş, sadece düşünürün kendisine göre önemli gördüğü ilimleri tanıtmaya yoluna gittiği görülmüştür. Dolayısıyla bu tür eserler ilimler tasnifi geleneği içinde yer alabilir mi sorusu gündeme gelmektedir. Eğer değerlendirilecekse dahi bunların ilimleri tasnif etmekten ziyade tasvir ettiğini belirtmek kanaatimizce daha uygun olacaktır.

İslâm düşüncesinde ilimler genel olarak şu üç ilim türünün etkisinde kalmıştır. Öncelikle İslâm'ın kendi kaynaklarından hareketle (Kur’ân ve Sünnet) oluşturulan dinî ilim telakkisi. İkincisi; daha çok Yunan medeniyetinin tesiri altında rasyonel bir ilim anlayışı ve son olarak da Mezopotamya medeniyetlerinin etkilediği “occulte” ilim anlayışı (sihir-tıslım vb.). Bu üç

¹³ Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 117.

ilim anlayışı aşağıda görüleceği üzere her düşünürün ilimler tasnifinde daha çok eklektik bir tarzda kendine yer bulmuştur.¹⁴

Tarihî süreç içinde Müslüman düşünürlerin ilimleri tasnife veya tasvire tabi tutması ve buna dair müstakil bir eser kaleme almaları zamanla ilimler tasnifi geleneğini oluşturmuştur. Bu gelenek canlılığını son dönemlere kadar devam ettirmiştir. Ancak bu alanda bazı düşünürler tarafından ilimler tasnifini ele alan müstakil eserler yazılmasına rağmen, özellikle İslâm felsefesi alanında eser veren çağdaş araştırmacılar kitaplarında bu gelenek hakkında yeterli bilgi vermemektedir.¹⁵ Şimdi Ebu Hayyân et-Tevhîdî öncesinde düşünürlerin ilimler tasnifine kısaca yer vermeye çalışalım.

Ebü Hayyân et-Tevhîdî öncesi İslâm düşüncesinde, tespit edilebildiği kadar, ilk ilimler tasnifini yapan düşünür Câbir b. Hayyân (ö. 815)dir. O, ilimler tasnifine dair müstakil bir eser yazmamış, bu konuyu felsefî kavramların tanımını içeren *Kitâbu'l-Hudûd* adlı eserinde ele almıştır. Bünyesinde farklı sınıflandırmaları barındıran Câbir'in tasnifinde öncelikle dikkat çeken ayırım; *ilm-i din* ve *ilm-i dünya* şeklinde ilimleri iki ana kategoride değerlendirmesidir. Din ilimlerini şer'i ve akli olarak iki alt başlığa ayıran Câbir, şer'î ilimleri de, zâhir ve bâtın diye ikiye ayırmaktadır. O, akli ilimleri de harfler ve anlamlar şeklinde sınıflandırmakta ve bunları da harfler; doğâl ve ruhsal anlamlar; felsefî (doğa, matematik ve astronomi) ve tanrısal bilim şeklinde alt bölümlere ayırmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Câbir b. Hayyân'ın sınıflamasında felsefî ve tanrısal bilimi, din ilimlerinin bir alt bölümü olarak değerlendirmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Düşünürün dünya ilimlerini değerli sanat bilgisi ve değersiz sanayi bilgisi şeklinde ikiye ayırdığını görmekteyiz. Bu ayırımdan başka alt başlıklar halinde çeşitli sınıflandırmalar da düşünürün ilimler tasnifinde yer almaktadır.¹⁶

Kindî (ö. 866) de ilimleri tasnif eden ve bu sahada eser veren bir diğer İslâm filozofudur. Onun bu konuda yazmış olduğu eserlerin isimleri bilinmesine rağmen, *Kitâbu Mâhiyyeti'l-'ilm ve aksâmihi* ile *Kitâbu aksâ-*

¹⁴ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Dîvan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2012, 16.

¹⁵ Lisans öğrencilerine yönelik ülkemizde yayımlanan İslâm Felsefesi veya İslâm Felsefesi Tarihi kitapları incelendiğinde böyle bir eksikliğin olduğu görülecektir. Söz konusu gelenek hakkında bu kitaplar içerisinde ilk bilgi veren eser, Mehmet Bayrakdar'ın *İslâm Felsefesine Giriş* adlı çalışmasıdır. Adı geçen eserlerin ilgili bölümleri için bkz. Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 117-127; ayrıca bkz. Ali Kürşat Turgut, "İslâm Felsefesinde İlimler Tasnifi", *İslam Felsefesi*, ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat, 2. Baskı, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 452-481.

¹⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Esin Kâhya, *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan*, S. H. Bolay'ın kaleme aldığı "Düşünür Olarak Câbir Bin Hayyan" başlıklı takdim bölümünde, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1995), XVI-XIX; A. Kamil Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9, (2000), 441.

mi'l-insî adlı çalışmaları ya günümüze kadar gelememiş ya da şu ana kadar tespit edilememiştir. Kindî'nin ilimler tasnifini *Kütübü Aristoteles ve mâ yuhtâcu ileyhi fi tahsîli'l-felsefe* adlı risâlesinde görmekteyiz. Filozof burada her ne kadar tam anlamıyla ilimleri tasnif etmese de yine de onun yapmış olduğu sınıflandırmalar bu konu hakkındaki düşüncelerine ışık tutar niteliktedir. O, ilk önce ilimleri dinî ve insanî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kindî'nin dinî veya ilâhî ilimlerden maksadı; insanın herhangi bir çaba göstermeden vahiy veya sezgi vasıtasıyla elde edebileceği ilimlerdir ki, bu da sadece peygamberlere özgüdür. İnsanî ilimden kasıt da insanın kendi çabasıyla elde ettiği ilimler olup, Kindî'nin bununla felsefî ilimleri anlatmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Filozof felsefî ilimleri de kendi içinde aklî ve amelî şeklinde ayırmıştır. Ona göre felsefî aklî ilimler; matematik (aritmetik, geometri, astronomi, astroloji ve müzikten oluşur), mantık (Aristoteles'in *Organon*'undaki bölümler; önermeler, kategoriler, I. ve II. analitikler, topikler, sofistik delillerin çürütülmesi, hitabet ve şiir), fizik, kelâm ve teoloji (metafizik) ilimlerinden müteşekkildir. Kindî, felsefî amelî ilimleri de ahlâk ve siyaset şeklinde ikiye ayırmıştır.¹⁷

İslâm dünyasının en önemli filozoflarından biri olan Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 950) de ilimler sınıflamasına dair *İhsâu'l-Ulûm* adlı eseri kaleme almıştır. Filozofun burada yapmış olduğu tasnif, kendinden önce yapılanlardan daha sistemli olup, bu yönüyle ilimler tasnifi alanında daha sonra yazılacak eserlere de rehberlik etmiştir. İlimleri yapı, konu, karakter, elde edilişleri ve gayeleri yönünden sınıflandıran Fârâbî, Aristoteles geleneğine uyarak kendi devrinde meşhur ilimleri bir bir saymak, bunlardan her birinin içinde bulunan bütünleri, bölümleri onların bölümlerini ve bölümlerinin her birinde bulunan bütünleri tarif etmek maksadıyla sözü edilen eseri yazdığını belirtir.¹⁸ Fârâbî, kitabını beş bölüme ayırarak ilimleri de bu şekilde tasnif etmeye çalışmıştır. Burada yukarıda değinildiği üzere filozofun ilimleri konu, yapı, gaye ve elde edilişleri gibi özellikleri dikkate alarak yaptığı ayrıntılı tasnife değinmeden sözü edilen beş bölümün isimlerini vermeye çalışacağız: Dil ilmî ve bölümleri, mantık ilmî ve bölümleri, teâlim ilimleri ve bölümleri, tabiat ilimleri ve ilâhiyat ilmî, medenî ilim, fıkıh ve kelâm ilmî ve bölümleri.¹⁹

¹⁷ Kindî'nin ilimler tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", *Felsefî Risâleler*, haz. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları 2006), 263-277; Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 118-120; A. Kamil Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", 441.

¹⁸ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, nşr. Ali Bû Mulhim, (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 15; *İhsa'ül-ulûm-İlimlerin Sayımı*, trc. Ahmet Ateş, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 54.

¹⁹ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 17-92; *İhsa'ül-ulûm-İlimlerin Sayımı*, 58-139. Fârâbî'nin ilimler tasnifinin çok yönlü bir değerlendirmesi için bkz. Osman Bakar, *İslâm*

Fârâbî'nin ilimler tasnifinde dikkat çeken en önemli yönlerden birisi, eserine verdiği isimden de anlaşılacağı üzere “ilimlerin sayımı” yani saha, sınır ve birbirleriyle ilişkileri açısından ilimlerin tanımlanmasıdır. Filozof, bu hususu bizzat dile getirerek ilimleri tasnif etmekteki gayesinin de, bu ilimleri öğrenmek isteyenleri aydınlatmak olduğunu belirtir. Aslında Fârâbî'nin amacının sadece ilim olduğunu, diğer tasniflerde olduğu gibi filozofun ilimleri yerli-yabancı veya şer’î-felsefî şeklinde bir ayırım yapmamasından da anlaşılmaktadır.²⁰

Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki büyük düşünür arasında yetişmiş, Horasan bölgesinin ünlü filozofu olan Ebu’l-Hasen Muhammed b. Yusuf el-Âmirî (ö. 992) de ilimler tasnifine dair eser kaleme almıştır. O, Ebu’l-Fadl İbnü’l-Amîd, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebû Süleyman es-Sicistânî ve İbn Miskeveyh gibi zamanın ünlü filozofları ile birçok dinî ve felsefî konularda tartışmalara girişmiş, üstün yeteneği ve bilgisini onlara kabul ettirmiştir.²¹ Âmirî'nin ilimler tasnifine yer verdiği çalışması *el-İ’lam bi Menakibi’l-İslâm* adlı eseridir. Âmirî ilimleri iki ana kategoride ele almaktadır: a) Dinî/millî ilimler. Bunlar; hissî, muhaddislerin ilmî (hadis), aklî, kelâmcıların ilmî (kelâm) ve hem hissî hem aklî, fakihlerin ilminden (fıkıh) oluşur. Âmirî, dinî ilimlere yardım eden ve onların işlerini kolaylaştırma işlevi gören lügat ilmini (dil bilimi) ise âlet ilmî konumunda değerlendirir. b) Felsefî ilimler: Bunlar da; hissî, tabiatçıların ilmî-fizik ve alt dalları, aklî, ilahiyatçı filozofların ilmî-metafizik ve hem hissî, hem aklî, riyaziyatçıların ilmî-matematik ve alt dallarından oluşur. Âmirî, felsefî ilimlere yardım eden âlet ilmî olarak da mantık ilmini zikreder.²²

İlimler tasnifi ile ilgili eser kaleme alan diğer bir düşünür ise Harezmi düşünür Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib el-Hârizmî (ö. 997)’dir. Onun *Mefâtihu’l-Ulûm* adlı eseri ilimler tasnifine dair çalışmasıdır. Söz konusu çalışma, özellikle ilimler sınıflamasını ihtiva eden ilk dönem eserlerden olması yönüyle önemlidir. Hârizmî ilimleri iki ana grupta mütalaa ederek bunları da alt dallara ayırmıştır: a) Şer’î ve Arabî ilimler; fıkıh, kelâm, dilbilgisi, kitâbet, şiir ve nesir ve tarih ilimlerinden müteşek-

Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi, trc. Ahmet Çapku, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, 27-165.

²⁰ İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 236-239.

²¹ Âmirî hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu’l-Hasan Âmirî, *Kitâbü’l-emed ale’l-ebed-Sonsuzluk Peşinde*, trc. Yakup Kara, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), XII-XV (Giriş bölümünden); Kasım Turhan, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 61-80; Mahmut Kaya, “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 68-69.

²² Âmirî, *Kitâbü’l-Emed Ale’l-Ebed-Sonsuzluk Peşinde*, XVI; Cihan, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ”, 445; Kaya, “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, 3: 70.

kildir. b) Yabancı ilimler (ulûmü'l-acem). Hârizmî bu gruptaki ilimleri dokuz başlık altında şöyle saymıştır: Felsefe, mantık, tıp, aritmetik, geometri, astronomi ve astroloji, müzik (musıkî), mekanik ve kimya ilimleri.²³

Hârizmî'nin ilimleri şer'î/Arabî ve acem ilimleri şeklindeki ayırımı, düşünürün ilimleri sınıflamada ayırıcı yön olarak şer'î-kültürel ölçütü dikkate aldığı görülmektedir. Birinci grupta yer alan ilimler Müslümanlar için hem dinî hem de kültürel özellikler barındırmaktadır. İkinci kısımdaki ilimler ise, Müslümanların yabancı kültürlerle karşılaşmasından sonra onlardan yapılan tercüme yoluyla elde edilen dış kaynaklı ilimlerdir. Burada Hârizmî'nin ilimleri yerli-yabancı şeklinde ayırması, onun bu tasnifte izlediği metodu göstermektedir. Ayrıca bu şekildeki tasnifi Âmirî'nin (millî-Şer'î-dinî/hikemî-felsefî) hatta Kindî'nin tasnifiyle (insanî/ilâhî) de benzerlik göstermektedir.²⁴

Ebû Hayyân et-Tevhîdî öncesi dönemde yaşamış fakat hakkında Türkçe kaynaklarda fazla bilgiye rastlayamadığımız Ebû Zeyd el-Belhî'nin talebesi olan İbn Ferîğûn (Fari'ûn) (ö. X. yüzyılın ikinci yarısı) da ilimler tasnifine dair *Cevâmiu'l-Ulûm*²⁵ adlı bir eser yazmıştır. Kutluer'in verdiği bilgiye göre, eser iki bölümden (makaleden) ve tamamen şemalardan oluşmaktadır. İbn Ferîğûn eserinin ilk bölümünde daha çok kâtipler için kaleme alındığı izlenimi veren ilimlere değinmiştir. Bunlar ise; gramer, kitabet, yönetim tecrübesi, muâşeret (protokol) ilmî, güzel ahlâk ve meslekî bilgiler. Bu bilgiler de; din bilgisi (fıkıh, kelâm, siyer, ahlâk), edep bilgisi (lûğat, tarih ve edebiyat) ve hesap bilgisinden (aritmetik, geometri) oluşur. Düşünür ikinci bölümde ise, ilimleri din ilimleri ve felsefe ilimleri şeklinde ikiye ayırmaktadır. Dinî ilimler; fıkıh, kelâm, dilbilgisi, kitâbet, şiir ve nesir, tarih, tefsir ve hadis ilimlerinden oluşur. Felsefî ilimler ise; fizik, matematik, metafizik (bunlar felsefî ilimlerin teorik kısmıdır), ahlâk, ekonomi ve siyaset-politika (bunlar da felsefî ilimlerin pratik kısmıdır).²⁶

Bu başlıkta ilimler tasnifine yer vereceğimiz son isim veya ekol, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin de kendileri hakkında ayrıntılı şekilde bilgi verdiği İhvân-ı Safâ' (X. yüzyıl)'dır. İhvân-ı Safâ *Resâil* adlı eserinde ilimleri uygulamalı (riyadî), dinî ve felsefî olmak üzere üç ana sınıfa, bunların her birini de alt dallara ayırır: a) Uygulamalı İlimler (ulûmü'r-riyâdiyye): Oku-

²³ Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 13-14; İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 217-242; Hüseyin Atay, "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, (1980), 14-23.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 217-242.

²⁵ Eserin yazmasının Topkapı sarayında bulunan tıpkıbasımı Fuat Sezgin tarafından neşredilmiştir. (Frankfurt 1985).

²⁶ Bkz. İbn Fari'ûn, *Cevâmiu'l-ulûm*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1985; Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 239-241'den naklen.

ma-yazma, dil ve gramer, hesap ve muamelât, şiir ve nesir, kehanet, tılsım, kimya, simya ve sihir, meslek ve sanat, ticaret, ziraat ve hayvancılık, siyer ve tarih ilimlerinden oluşur. b) Dinî İlimler: Vahiy, te'vil, rivayet, fıkıh-sünnet, zikir, mev'iza, zühd ve tasavvuf, rüya tabiri ilimleridir. c) Felsefî İlimler: Riyâziyyât (aritmetik, geometri, astronomi ve müzik ilimlerinden oluşur), mantikiyyât (Risalelerde Analitika diye geçip şiir sanatı denilmiş, doğrusu Poetika olmalı, hitabet-retorika, topika-cedel, yanlışlıkla Politika yazılıp burhan sanatını bilmek şeklinde tanıtılmış, hâlbuki politika siyaset demektir, sofistika ilimleri), tabiiyyât (cismani ilkeler ilmî, yeryüzü ve gök ilimleri, oluş ve bozuluş ilmî, meteoroloji, mineroloji, botanik ve zooloji ilimlerinden oluşur.), İlâhiyyât (Tanrı bilgisi, ruhânî varlıklar ilmî, küllî nefis ilmî, siyaset ilmî ve meâd ilmî) şeklinde beş alt ilim dalından oluşur.²⁷

İhvân-ı Safâ'nın ilimler sınıflaması, genel olarak kendisinden önce yapılan tasniflerle benzerlik göstermektedir. Özellikle ilimleri dinî-felsefî şeklindeki ayırımları bu benzerliği ortaya koyar niteliktedir. Ancak İhvân'ın tasnifinde uygulamalı ilimler (ulûmü'r-riyâdiyye) diye başlık açılması onların sınıflamasını diğerlerinden farklı kılan en dikkat çekici yöndür.²⁸ Ayrıca onların ilimler tasnifinde Mezopotamya medeniyetindeki occult (ilmü'n-nücûm, sihir-tılsım-fal gibi) ilimlere çokça yer vermesi de ayrıca önemi haiz hususlardandır.

Buraya kadar Ebû Hayyân et-Tevhîdî öncesi süreçte Müslüman filozofların ilimleri nasıl sınıflandırıldığını özetle de olsa vermeye çalıştık. Genel olarak bakıldığında sözü edilen bütün filozoflar ilimleri iki ana sınıfa (dinî-dünya, dinî-insanî, dinî-felsefî ilimler şeklinde) ayırmıştır. Yukarıda bahsedilen sınıflamaların içinde en sistematik ve şümüllü olması açısından Fârâbî'nin ilimler tasnifi diğerlerinden farklı bir yerde durmaktadır.

İlimler tasnifi öncelikle felsefî ilimlerin değerini göstermesi açısından büyük bir önem arz etmiştir. Nitekim ilim alanında bu şekilde bir çaba, taklitten tahkike geçişte de önemli olmuştur. Zira ilimler tasnifinin temelleri Aristoteles'e dayandırılrsa da ki o sadece felsefî ilimleri sınıflandırmıştı, Müslümanlar bu alanda vermiş olduğu eserlerle ilimlerin sahasını genişleterek kendilerine has bir ilim anlayışı meydana getirmişlerdir. Aslında her düşünür yapmış olduğu ilim tasnifiyle hem dönemindeki ilmî zihniyeti aksettirmeye çalışmış hem de kendisinden sonrakilere bir ilim zihniyetinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Neticede bu gelenekte yer alan tasnifler-

²⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâilu İhvân-ı Safâ ve hullâni'l-vefâ*, Bombay 1305, 1: 2-17. İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifi için ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 15-17; H. Ömer Özden, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2017), 120-121; İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, (Konya: Palet Yayınları, 2012), 45-49; Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi*, 141 vd.

²⁸ Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", 444.

de bir yönden ilim talebesinin tedris süreci ortaya konulmaya çalışılırken diğer yönden zaman içinde ilimlerin birbiriyle ilişkisi ve bir bütün olarak görülmesi gerektiğine de dikkat çekilmektedir.

İlimler tasnifi geleneğinde Ebû Hayyân et-Tevhîdî öncesinde hiç de azımsanmayacak derecede bir külliyat oluştuğunu gördükten sonra, şimdi de düşünürümüzün bu alanda yazmış olduğu *Risâle fi'l-ulûm* adlı eserini merkeze alarak ilimleri nasıl ele aldığını tasvire geçebiliriz.

2. Risâle Fî'l-Ulûm Adlı Eseri ve İlimler

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *Risâle fi'l-Ulûm* adlı eserinin içeriğini ele almadan önce düşünürün bu risâlede ilimleri yukarıdaki düşünürlerin yapmış olduğu tarzda belli bir sisteme göre sınıflandırmadığı görülmektedir. Zira sınıflandırma, konu ve nesnelere cins-tür ilişkisine göre sıralamaktır. Bu yönüyle sınıflandırmada cins ve türlerin basitten karmaşığa doğru bir diziliş mevcut olup her sınıflandırma hiyerarşik bir yapı da göstermektedir.²⁹ Bu hususlar dikkate alındığında Ebû Hayyân et-Tevhîdî söz konusu eserinde ilimleri tasnif etmediği için biz de başlıkta tasvir kelimesini kullanmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâle fi'l-Ulûm* adlı eserinin girişinde; "Irak'tan şehrinize sizinle rekabet etmek ve sizi yermek için gelmedim. Yine size küstahlık yapmaktan ve sizinle alay etmek gibi bir seviyeye düşmedim. Ancak istifade etmek ve faydalı olmak, bir konuyu incelemek ve daha fazlasını talep etmek için geldim."³⁰ şeklindeki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu eseri başka bir şehirde, muhtemelen Rey'de, yazdığı bilinmektedir.³¹

Eser, fıkıh ile mantığın, dinle felsefenin ve herhangi bir konuda hüküm verme ile hikmetin de hiçbir ilişkisinin olmadığını söyleyenlere, gerçeğin bunun tam tersi olduğunu anlatmak için yazılmıştır. Tevhîdî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla onun bu risaleyi yazma amacı özel bir nedene dayanmaktadır. Aslında düşünür, bu eserde sadece dinî ilimler ile felsefenin, fıkıh ile mantığın birbiriyle ilişkisinin olmadığını reddetmemekte, aynı zamanda bu ve benzeri ilimler arasında yapılan ayrımın sun'u olduğunu da ortaya koymak istemektedir.³² Düşünür çalışmasına öncelikle ilmin

²⁹ Bkz. Doğan Özlem, *Mantık*, (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991), 99-105.

³⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâletü Ebî Hayyân fi'l-ulûm*, "Épître sur les Sciences (Risâla fi'l-Ulûm) d'Abû Hayyân al-Tawhîdî (310/22?-414/1023): Introduction, Traduction, Glossarie Technique, Manuscript et Edition Critique", nşr. Marc Bergé, *Bulletin d'Études Orientales*, T. 18, 1963-1964, 297. Bu esere bundan sonra *Risâle fi'l-ulûm* şeklinde atıfta bulunulacaktır.

³¹ Üçer, *Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği*, 110.

³² I. Richard Netton, *Fârâbî ve Okulu*, trc. Mehmet Vural, (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 123.

öneminden bahsederek başlayıp ilmin her şeyden daha değerli ve saygıya lâyık olduğunu belirttikten sonra, ilimleri özet bir şekilde tasnif edeceğini vurgulamaktadır.³³

Tevhîdî'nin, "İlimleri özet bir tarzda tasnif edeceğim." sözünden onun ilimleri her yönüyle tasnif etmeyeceğini, belli başlı ilimlere değinip bu ilimler hakkında bir tasvir yapacağını anlayabiliriz. Nitekim Tevhîdî'nin bütün ilimleri farklı yönleriyle daha detaylı ele alan *Kitâbü aksâmi'l-ulûm*³⁴, *Kitâbü iktisâsi'l-fezâil*³⁵ ve *Kitâbü teshili sübûli'l-maârif*³⁶ gibi eserlere müelliflerini belirtmeksizin referansta bulunması onun bu niyetini daha belirgin hale getirmektedir. Kısacası Tevhîdî, *Risâle fi'l-Ulûm* adlı eserinde ilimlerden örnek alarak bunları tasvir etmektedir. O, adı geçen eserde on dört ilme yer vermekte, ilimleri sıralarken de her hangi bir usûl takip edeceğini belirtmemektedir. Tevhîdî, eserde bazı ilimleri sadece konularına yer vererek kısaca geçmekte, bazıları üzerinde ise biraz daha fazla açıklama yapmaktadır.

Tevhîdî'nin *Risâle fi'l-Ulûm* adlı eserinin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eseri Marc Bergé, Fransızca giriş, açıklayıcı sözlük ve metnin çevirisiyle birlikte edisyon kritiğini yayınlamıştır. Bergé, Tevhîdî'nin bu çalışmasına tarih, fizik, zooloji, müzik, ahlâk ve siyaset gibi ilimleri dahil etmemesinden hareketle söz konusu risâleyi bir edebiyat çalışması olarak nitelemiştir. Bergé'nin neşrettiği çalışmanın tam ismi *Risâletü Ebî Hayyân fi'l-Ulûm*'dur.³⁷ İbrahim Kîlânî, bu nüshayı *Resâilü Ebî Hayyân et-Tevhîdî* adlı çalışmasının içine alarak *Risâle fi'l-Ulûm* başlığıyla neşretmiştir. Ayrıca bu risâle, Tevhîdî'nin *Kitâbü's-sadaka ve's-sadik* adlı başka bir eseriyle birlikte "Semarâtü'l-Ulûm" ismiyle yayımlanmıştır. Biz de bu çalışmada ilk iki neşri göz önünde bulundurmakla birlikte Bergé'nin neşrini esas alacağız.

2.1. Fıkıh

Tevhîdî, fıkıhın konusunun; helal ve haram, sorunların sebepleri ve hükümler arasındaki ilişkiyi dikkate alma, farz ve nafîle, yasak ve mübah,

³³ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 296-297.

³⁴ İbrahim Ağâh Çubukçu, bu risâlenin Ebû Yezid Ahmed b. Sehl el-Belhî'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbrahim Ağâh Çubukçu, "İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzalî'nin Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (1958/1959): 123.

³⁵ Bu eser Tevhîdî'nin hocası olan Ebû Süleyman es-Sicistânî'ye atfedilmektedir. Bkz. Taş, *Ebu Süleyman Es-Sicistânî ve Felsefesi*, 25.

³⁶ Tevhîdî'nin ismini zikrettiği bu eserin müellifi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

³⁷ Marc Bergé, "Epître sur les Sciences (Risala fi'l-Ulum) d'Abû Hayyân al-Tawhîdî (310/22?-414/1023): Introduction, Traduction, Glossarie Technique, Manuscript et Edition Critique", *Bulletin d'Études Orientales*, T. 18, 1963-1964, 241-300; Netton, *Fârâbi ve Okulu*, 123-124.

vacip ve müstehab, yapılması teşvik edilen ile kaçınılması gereken hususlar arasındaki meseleler olduğunu ifade etmektedir.³⁸

Daha önce ifade edildiği gibi Tevhîdî eserinde ilimleri tasvir ederken onları hangi usule göre sıralayacağını söylememektedir. Ancak onun Kur'ân ve Sünnet'ten önce fıkıh ilmine yer vermesi en azından dinin kaynakları konusunda belli bir metod takip ettiğini ima etmektedir. Nitekim ilk dönem Müslüman âlimleri fikhî, kelime anlamından hareketle “Kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir.” şeklinde tanımlanırken, bu ilmin kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri yani hem bu dünyayı hem de diğer dünyayı içeren hususları da ihtiva ettiğini salık vermektedirler. Ayrıca tanımında yer alan “bilmesi” ifadesinde insanın aklını kullanarak bilme, kavrama ve anlama yetisini kullanmasına referans da vardır. Dolayısıyla fıkıh kelimesinin bu geniş anlamda kullanımını veya fikhın terim haline gelmesinin tarihini Ebû Hanîfe zamanına kadar götüren araştırmacılar da vardır.³⁹

Bu şekilde geniş anlamda fikhın mezkûr kullanımı V./XI. yüzyıla kadar devam etmiş, bunun yanında iman ve itikad konusuyla ilgili bilgiler “el-fikhü'l-ekber, ilmü't-tevhîd, ilmü usûli'd-dîn” gibi isimlerle anılan ayrı bir ilim dalının; Müslümanın iyi ve kötü huyları, özel hayatı, sosyal ilişkileri ve davranışlarıyla ilgili hususların ise ahlâk ve tasavvuf ilim dallarının konusu haline gelmesinin ardından fıkıh terimi dinin fûrûna (ilmihal ve İslâm hukuku bilgileri) tahsis edilir olmuştur.⁴⁰

Tevhîdî'nin ilimleri tasvir ederken fikhî ilk sıraya koymasından hareketle bu ilmin en azından düşünürün yaşadığı çağda geniş bir alana hitap ettiği sonucuna varabiliriz. Tevhîdî'nin Kur'ân ve Sünnet'ten sonra kıyası ele alması, onu aklî bir çaba olarak görmesi ve insanın kıyastan kaçmasının zor olduğunu belirtmesi, daha önce ifade ettiğimiz gibi, düşünürün fikhî daha geniş anlamda kıyası ise bir anlamda usûl-ü fikhî mesabesinde değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

2.2. Kitap (Kur'ân)

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye göre, bu ilimdeki bütün meselelerin, Kur'ân'ın zâhiri ve bâtını, tenzili ve te'vili, muhkemi ve müteşâbihi, nâsihi ve mensûhu, takdimi ve te'hiri, umum ve hususu, icmali ve tefsiri, mutlak ve sınırlandırılması (takyîd), toplanması (cem'i) ve birleştirmeci (tevhidi), kinayesi ve zamiri, hakikati ve mecazı, ta'rizi (üstü kapalı söylem) ve tas-

³⁸ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 295.

³⁹ Bkz. Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-Ebsat”, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 44-48.

⁴⁰ Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 13: 1.

rihi (açıkça ifade etme), uzatma (işbâi) ve işmamı (ötreli harfi dudakları öne doğru hareket ettirerek okuma), üslubu (nass) ve hedefleri, anlamı ve yorumu, hazfî ve ziyadesi, işareti ve te'kidi, va'di ve vaîdi gibi hususlarla bağlantılıdır. Ancak sıradan insanların anlayışlarının üstündeki sırlı bahisler bu konuların dışındadır.⁴¹

2.3. Sünnet (Hadis)

Kitap'tan (Kur'ân), onun tanım ve açıklamaları, isimleri ve manaları, sebepleri ve hedefleri ile ilgili hususlardan sonra Sünnet gelir. Sünnet'in bir kısmı ilim ihdas eder, bir kısmı da amel etmeyi gerektirir. Tevhîdî, sayılan bu hususlar dikkate alındığında bunun yeni bir ilim (sünnet) ortaya çıkardığı ve onun ameli gerektirdiğini vurgular. Ona göre bu ilimde bilinmesi en gerekli olan şey, sahih Sünnet'in zayıfından ve Sünnet'in mümkün olanının (câiz) mümkün olmayanından (muhal) ayırt edilmesidir.⁴²

2.4. Kıyas

Kitap ve sünnetten sonra kıyası ele alan Tevhîdî, onun kendisine güvenilen ve dayanılan bir asıl ve rükün, ayrıca onun sımsıkı bağlanması gereken bir yer olduğunu vurgular. Tevhîdî, kıyasın önemini bu ifadelerle belirtirken, kıyas hakkında kötü konuşanın onu inkâr ederken dahi bu ilmî bilmesi ve ondan yüz çevirirken dahi yine ona sığınması gerektiğini belirtir. Yine o kişi, kıyasa güvenmese bile, ondan kaçamaz. Onun özgün tarafı, onda aynı kıyasa götüren çeşitli lafızların bulunmasıdır. Kıyasın sakıncalı tarafı da, onun bazısının yanlış olması bazısının da devamlı başarılı olmasıdır. Ancak bireyin kendi eksikliğiyle ilgili hususlar, kıyasın kaynak olduğunu ortadan kaldırmadığı gibi, onun hükmünü de geçersiz kılmaz.⁴³

2.5. Kelâm

Kelâm ilmini bir bakıma usûlü'd-dînin bölümü olarak gören Tevhîdî, bu ilimde düşünme (nazar), iyi (hüsn) ve kötü (kubh), muhal kılma (ihâl), tashih, îcap ve câiz kılma (tecviz), güç yetirebilme (iktidâr) ve yetirememe (ta'cîz), ta'dîl ve tecvîr, tevhid ve tekfir gibi konuların mutlak akla dayandığını belirtir. Ona göre bunlar dikkate alındığında aklın tek başına çözebileceği konular kelâm ilminin *dakîk* ve Allah'ın kitabına dayanan konular ise *celîl* kısmını oluşturur. Tevhîdî, kelâmcılar arasında araştırma ve tetkikte, düşünme ve uzman olmada, cedel ve münazarada, yorumlayıp açıklama ve mücadele konusunda farklılıklar olduğunu ifade ederken, hakikate ulaşma noktasında bunların zaman zaman birbirine galip geldiğini belirtmektedir.⁴⁴

⁴¹ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 295.

⁴² Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 294-295.

⁴³ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 294.

⁴⁴ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 293-294.

Tevhîdî kelâm ile fikhın birbirine komşu mesabesinde – her ne kadar aralarında ayrılık ve farklılık olsa da- iki ilim olduğunu ve bunların ortak yönünün de bulunduğunu şu örnekle açıklar: “Kelâm ilminde âlemin kide-mini ve hudûsünü, oluş ve bozuluşunu araştıran kimse akılla istişare edip onu kullanmakta, yine akılla bilgilenmekte ve anlamaya çalışmaktadır. Bunun gibi fıkıh da suç işleyen bir kölenin durumuna bakar. O, alınıp satılan mala mı yoksa hür bir insana mı benzetilecek ki sorumlu tutulsun. Fıkıh da bu konularda akli kullanır ve onunla bilgilenir.”⁴⁵ Tevhîdî bu örnekte hem kelâmın hem fikhın akli kullanma noktasında ortak yönleri olduğunu vurgulamaktadır. Ancak ona göre her iki ilimde de hevasına uyma, taassup, aceleyle karar verme, geleneği taklit vb. kötü hasletlerden dolayı ortaklık ve bilgilenme yönü kaybolabilir.⁴⁶

2.6. Nahiv

Tevhîdî, nahiv ilminin Arab’ın sözünün irabını araştırma noktasında onun hata ve doğrularını bilmek, üzerinde ittifak ettiği şeyi elde etmek ve onun kullanımına alışmak gibi konularla sınırlandırıldığını belirtir. Ona göre şayet nahivle manaların kapıları açılmamış olsaydı, o zaman nahiv, hareketin lafza muhalefetinden, yani kelimeyi hangi hareke ile okunacağı konusundaki ihtilaf, başka bir şey olmazdı. Hâlbuki araştırma ve tecrübeyle sabittir ki, kelimelerin farklı hareketlenmesi, mana ve gayede yanlışlığı beraberinde getirmektedir. Tevhîdî, bizlerin de Araplara tâbi olarak onları ve eserlerini tahrif etmeden onların nahivdeki usûlünü takip etmemiz gerektiğini belirtir.⁴⁷

Düşünür, nahivle ilgili ifade ettiği hususları örnekler vererek açıkladık-tan sonra, irabı; “kelimenin sonundaki harfin harekesinin değiştirilmesidir” şeklinde tarif eder. Ona göre bu bölüme ait ilimlerin (fünûn) çok olup onların illetleri ise muğlaktır. Bu konuda derinlemesine araştırma yapan kişi, dirayeti ve ihtimamına göre bu ilmin manalarını esas alır.⁴⁸

2.7. Dil (Lügat-Kelime Bilgisi)

Dilin faydalarının çok olduğunu belirten Tevhîdî, onun konuşmanın kaynağı, nahvin ise dilin formlarından biri olduğunu ifade eder. Dil, kelime türetme (iştikâk) ve bunun ilkelerini, çekimini ve yapısını, veznini ve örneklerini ihtiva eder. Onun konusu, o dilin nasıl duyulup yayıldığı hususuna kadar gider. Aynı şekilde nahvin konusu da kelimenin yapısını araştırmaya dayanır. Tevhîdî’ye göre (Arapça) dil bilgisi (eğitimi) tamamlayan

⁴⁵ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 293.

⁴⁶ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 293.

⁴⁷ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 292-293.

⁴⁸ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 292.

ve nahiv ilminden nasibini alan herkes, konuşmada en mahir ve kelimele-
rin çekimlerine göre mana vermeye en çok gücü yetendir. Yine bu kişiler
sözü edilen bilgileri elde ederek insanın hayvandan daha değerli olduğu
noktasında basiretini artırır, kelimcilerin kusurlarını bilir ve fakihlerin ör-
füne de vâkıf olur. Bunlardan başka kişi, mantıktan da bir şeyler öğrenirse
bütün araştırmacıların önüne geçmiş olur.⁴⁹

Görüldüğü üzere Tevhîdî, nahiv ile dil ilmî arasında sıkı bir ilişki kura-
rak, sadece nahvi veya dil ilmîni yeterli görenlere bu ikisinin de önemli
olduğuna vurgu yaparak söz konusu ilimlerin birbirinin yerini alamayaca-
ğını belirtmektedir.⁵⁰ Düşünürün ilimlere bütüncül ve uzlaşmacı yaklaşı-
mını dil ve nahiv ilimlerinde ve diğer ilimlerde de görmek mümkündür. An-
cak burada şu hususu belirtmemiz gerekir ki, Tevhîdî'nin edip olmasına
rağmen ilimleri tasvir ederken ilk sırada dil ilimlerine değil de fıkha yer
vermesi onun bu konuda farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermek-
tedir. Kendinden önce ilimleri sistematik olarak tasnif eden Fârâbî, tasnifi-
ne dil ilimleri ile başlamış ve bu ilimleri ayrıntılı bir şekilde sıralamıştır.⁵¹
Tevhîdî'nin *Risâle fi'l-Ulûm*'un girişinde ilimleri ayrıntılı olarak değerlen-
dirdiğini belirttiği ve atıfta bulunduğu eserler arasında İhsâu'l-Ulûm'un
adını vermemesinden muhtemelen bu eser hakkında detaylı malumata sa-
hip olmadığı ya da söz konusu eseri dikkate almadığı sonucunu çıkarabili-
riz. Kısacası Tevhîdî'nin bu yaklaşımı kendine özgü olsa gerektir.

2.8. Mantık

Tevhîdî, nahiv ve dil ilimlerinin daha tam ve sistemli olması için manti-
ğın genel olarak şu şekilde tarif eder: Mantık, sözün manasının anlamlı olup
olmadığını, uyumlu ve uyumsuz olduğunu, kapalılığını ve açıklığını, anla-
şılır olup olmamasını, birbirine karıştığı ve birbirinden ayrıştığı noktaları,
anlamın genel geçer olup olmayışını, yerinde ve dengeli olup olmadığını
göz önünde bulundurmak. Mantık ilmî ile insanın kesin olanı şüpheli
olandan ayıracağını belirten Tevhîdî, yine muğalata yapanın hilesi ve ara-
ştırmacının nasihatının mantık ile bilinebileceğini vurgular.⁵²

Görüldüğü üzere Tevhîdî, bir yandan nahiv ve dil ilimlerinin tam ve
daha sistemli olması için mantığın gerekli olduğuna vurgu yaparken, diğer
tarafтан mantığın anlam merkezli olarak tanımlanmaktadır. Mantığın nahivle
ilişkinisi dikkate alarak yapılan bu tür tanımlar, Bağdat Okulu mensupla-

⁴⁹ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 291-292.

⁵⁰ Dil ilimlerinin ilimler tasnifindeki yeri, Arap dili çalışmaları ve branşlara ayrılması
konusunda detaylı bilgi için bkz. N. Nihal İnce, *Arap Dili İlimleri İle Tecvit Arasın-
daki Münasebet*, (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2018), 13-72.

⁵¹ Bkz. Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 17-25.

⁵² Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 291.

rında özellikle Ebû Bişr Mettâ b. Yunus (ö. 940), Fârâbî ve Yahya b. Adî (ö. 974) gibi filozoflarca yapılmıştır. Fârâbî mantığı;

“Bu sanat, hataya düşmenin mümkün olduğu hususlarda düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eden şeylerle ilgili bir sanattır; mantık, akılla çıkarılmaktan ibaret olan bütün hususlarda hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanattır. Dil bilgisi (nahiv) sanatının dil yanındaki yeri ne ise mantık sanatının da akıl yanındaki yeri odur. Nasıl ki dil bilgisinin öğrenimi o dili konuşanlar için şart koşulur ve dolayısıyla o millette dilin kullanımı düzelirse, mantık ilmî de akli, hataya düşmenin mümkün olduğu herhangi bir hususta ancak doğruyu düşünecek surette düzenlemiş olur. Demek ki, dil bilgisinin dille ve sözlerle olan bağıntısı mantık ilminin akılla ve makullerle olan bağıntısı gibidir. Nasıl ki dil bilgisi (nahiv), dilde söyleyiş bakımından hataya düşmenin mümkün olduğu yerde, dilin ölçüsü ise, Mantık ilmi de makullerde hataya düşmenin mümkün olduğu herhangi bir hususta aklın ölçüdür.”⁵³ şeklinde tanımlarken, filozofun mantık ilmini nahivle ilişkilendirmesi dikkat çekmektedir. Tevhîdî de Bağdat Okulu mensubu olarak her ne kadar mantık tarifinde Fârâbî kadar nahiv ilmine dikkat çekmese de, mantığı söz ve anlam üzerinden tanımlaması onun da selefleriyle aynı bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁴

İslâm düşünce tarihinde -özellikle 10. yüzyıl ve sonrasında- mantık ile nahiv ilmî arasında ilişkinin olup olmadığına dair pek çok tartışma yapılmıştır. Söz konusu tartışmaların en önemlilerinden biri de kaynaklarda “Bağdat Tartışması” şeklinde geçen Ebû Bişr Mettâ b. Yunus ile Tevhîdî'nin hocası dilci Ebû Said es-Sîrâfî (ö. 978) arasında geçmiştir. Bu tartışmayı Tevhîdî *Kitâbu'l-İmtâ ve'l-mu'ânese* adlı eserinde aktarmaktadır.⁵⁵ Ebû Saîd es-Sîrâfî, muhatabı Ebû Bişr b. Mettâ'yı kötü Arapça'sından dolayı tartışma boyunca alaycı bir tavırla sıkıştırmış ve azarlamıştır. Mantık ve nahiv taraftarlarının kendi alanlarını savunma psikolojileriyle diğer ilmin gereksiz veya İslâmî ilimlerde işlevsel olamayacağına dair iddialar, Tevhîdî tarafından pek makbul görülmemiştir.

⁵³ Fârâbî, “et-Tevtie fi'l-mantık”, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, nşr. Mübahat Türker Küyel, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (ADTYK.) Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), Sayı: 31, 27.

⁵⁴ Tevhîdî'nin aynı zamanda çağdaşı da olan İbn Sînâ ise mantığın konusunun sadece anlamlara delalet etmesi bakımından lafızlar olduğunu söyleyenlere karşı çıkarak farklı bir bakış açısı getirmiştir. Bkz. İbn Sînâ, *Kitâbu's-şifâ Mantığa Giriş*, trc. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 15-18. Konunun detayları için bkz. Tony Street, *İslâm Mantık Tarihi*, trc. Harun Kuşlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 32 vd.

⁵⁵ Bu tartışmanın Türkçe çevirisi için bkz. Osman Bilen, “Ebû Bişr Mattâ ile Ebû Sa'îd es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma”, *İslâmiyât*, 7/2, (Ankara 2004), 155-172. Ayrıca bkz. Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, trc. Ayşe Meral, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 131-134.

Mantığın uzmanları nazarında bir âlet ilmî olduğunu ifade eden Tevhîdî, onun küfür, cehalet, din, mezhep veya bir fırka ile ilgisinin olmadığını, onun sadece uyumlu ve uyumsuz şeylerin tartıldığı terazi mesabesinde görülmesi gerektiğini serdedir. Düşünüre göre mantık ilmini hatalı veya kusurlu olarak itham eden insanların avamdan olduğunu, hâlbuki havassın onu bu şekilde ayıplamayacağını ve ayıplanmasına da izin vermeyeceğini belirtir.⁵⁶

2.9. Tıp

Tevhîdî, tıp sahasında araştırma yapan kişinin bu ilmin gayesinin sağlığı muhafaza, kaybedildiğinde yani hasta olduğunda ise sağlığı talep etmek yani iyileştirmek olduğunu bilir. Tıp, bizzat illeti kuşatan bir ilimle ve sağlığın elde edilmesi için dikkatli bir uygulamayla insan mizacının hizmetçisi konumundadır.⁵⁷

2.10. Astroloji

İlmü'n-nücûm olarak da bilinen bu ilimde araştırma yapan kişi onun gayesine göre iki kısma ayrıldığını bilir. Tevhîdî'ye göre astrolojinin amaçlarından biri, yıldızların durumlarının bilgisini içeren yönüdür ki bu da yıldızların hareketleri ve duruşları, doğuş ve batışları, konumlarındaki benzerlik ve farklılıkları ele alır. Bu durumdaki yıldızlar hakkındaki bilgi, evin sahibinin evin her köşesini, çeşitli eşya ve donanımını, evde kaç kişi oturur ve komşuları kimdir gibi hususlardaki bilgi sahibi olmasına benzer. Bu bakış açısından söz konusu bilginin kalbi açan, gönlü rahatlatan, imanını güçlendiren, ondan ibret almayı çoğaltan ve nefsi teşvik eden şaşırtıcı bir yönü vardır. Tevhîdî, astrolojinin ikinci amacını da bu alanda araştırma yapan kişinin gelecekte meydana gelecek olaylardan hükümler çıkarmak istemesi ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Bu ise yıldızların suretlerinin birbirine karışması, gök cisimlerin hareketlerinin hassaslığı, feleklerin şekillerinin farklılığı, kazanın (fezâ)⁵⁸ sırlarının kapalılığı ve âlemde var olan cebr ve kaderi anlamanın zorluğu gibi oldukça büyük bir şeydir.⁵⁹

Tevhîdî, astrolojide söz konusu ikinci amaç için çalışan kişilerin bu hususlarda çok çaba gösterip yorulmasına karşın az şey anladığını, hatalarının da doğruya ulaşmaktan daha fazla olduğunu belirtir. Düşünüre göre, birinci amaç için uğraşan kişilerin yaptığı incelemelerden edindiği hayret

⁵⁶ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 291.

⁵⁷ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 290.

⁵⁸ Bu kelime Kîlânî neşrinde fezâ olarak geçmektedir. Bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, "Risâle fi'l-ulûm", *Resâilu Ebi Hayyân et-Tevhîdî*, nşr. İbrahim Kîlânî, (Dimeşk: Dâru Talas, trs.), 338.

⁵⁹ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 290.

ve ibretlik fayda daha çok olup, hem ikincilere göre onlar daha rahat ve yine onlardan doğru bilgiye daha yakındırlar.⁶⁰

İlimler tasnif geleneğinde Câbir b. Hayyân'dan itibaren astroloji veya ilmü'n-nücûm'a ilimler arasında yer verildiğini görmekteyiz. Ülken'in aktardığına göre Câbir, insanla ilgisi ve bu ilginin uzaklığı açısından ilimleri yedi dala ayırmakta ve burada yıldızların kullanılması ilmî şeklinde bir ilme yer vermektedir.⁶¹ Kindî ise bu ilme astronomi ile birlikte felsefî ilimlerin aklı olanları kısmında değinmektedir.⁶² Fârâbî'nin ilimler sınıflamasına baktığımızda da astroloji ilmine ta'lim ilimleri arasında geniş bir yer ayrıldığını görmekteyiz.⁶³ Özetle Tevhîdî de kendisinden önce yapılan ilimler tasnifinde yer alan bütün ilimleri bu risâlede zikretme de pek çok selefinin üzerinde durduğu astroloji ilmine önem vererek burada onun hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

2.11. Aritmetik

Sayılar üzerine çalışan ile astrolojiyle (ilmü'n-nücûm) ilgilenen kişiler arasında ortak yön vardır. Tevhîdî'ye göre sadece hesap ve işlemle uğraşanlar, âlimlerin elde ettiği değeri hak etmez. Zira bu ilimle uğraşan kişi o zaman kâtip ve yüzölçümü memuru (topograf) gibi zenaatkar sahipleri dercesinde olmuş olur.⁶⁴

2.12. Geometri

Geometri alanıyla meşgul olan kişi de eğer geometriyle zenaat (meslek) yolunu takip ediyorsa, o kişi nehir ve vadilerin kanallarını kazan ve hamamları inşa edene benzer. Bunlar da insanların iyiliği ve ülkeler için faydalı şeylerdendir ki, bu yapılanlarla ilgili alan da geometrik işlemlerden ayrı düşünülemez.⁶⁵

2.13. Belâgat

Tevhîdî'ye göre, Belâgat ilmiyle meşgul olan araştırmacı bu ilmin, bu raya kadar vasıfları ve sıfatları ele alınan her bir ilim dalının süsü mesabesinde olduğunu bilir. Ona göre bunun sebebi, belâgatçının dil ve kalemiyle

⁶⁰ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 290.

⁶¹ H. Ziya Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 49-50.

⁶² Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", *Felsefî Risâleler*, haz. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2006), 263-277; Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 119.

⁶³ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 57-60.

⁶⁴ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 289-290.

⁶⁵ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 289.

benzer durumlara temas etmesi ve onun burada söz konusu durumların en uzak anlamlarını aramasıdır. Tevhîdî, bu ilimde mananın tam anlaşılmasına itibarıyla az sözle bir şeyler anlatılmasının sevilmediğini belirtir. Çünkü anlatılacak şey az sözle ifade edilirse bazılarının nefretini üzerine çekebilir, onun anlattığı şeyleri dinleyenlerin de azmini kırıp bazılarının da onu yetkililere şikâyetine neden olduğu gibi, az söz söyleyerek ne demek istediğinin anlaşılmasına, bilgili kişilerin alınmasına ve umumun da faydalanacağı büyük işlere de engel çıkarmasına neden olabilir. O halde belîğ kişinin aklı manalar arasında yolculuk yapmalı ve sözleri de akıcı olmalıdır.⁶⁶

Belâgat ilmine insanların düşman olduğunu ifade eden Tevhîdî, bunların baktığı şeyi fark etmeyen cahil ile söylenen sözü kıskanan âlim arasındaki kişiler olduğunu vurgular. O zaman cahilin okunun nüfuz etmemesi ve âlimin de zehrini boşaltmaması için, bu konularla ilgisi olmayan cahilin tedavi edilmesi ve içine kapanık âlimin de idare edilmesi gerekir.⁶⁷ Dolayısıyla belâgat ilmiyle meşgul olan kimse mezkûr şeylerden kaçınması ve fitraten yapmacılıktan da uzaklaşması gereken kişidir. Çünkü yapmacılık, utanç verici bir şey olup, onun arkadaşı da rekabettir. Bu gibi sıfatlara sahip kişilerden nefret edilir. Tevhîdî'ye göre her kim sözü edilen kötü fiilleri alışkanlık haline getirirse, o kişi ahmaklaşır. Şayet zorlama ve yapmacılığın dâhil olup karıştığı her şey böyle ise, o zaman bu husus belâgattaki (beyân) kusurlar, lekelemeler ve kötü nitelermeler gibi en açık ve en iğrenç şeylerden olacaktır.⁶⁸

Düşünür, bir yönden insanların belâgat ilmine yaklaşımını diğer yönden de bu ilmin farklı amaçlar için kullanılabilmesine dair görüşlerini dile getirdikten sonra şerefli ilim şeklinde nitelediği belâgat alanında dikkat edilmesi gereken diğer hususları da ifade eder. Tevhîdî'ye göre, öncelikle bu değerli sahada kim doğru görüş isterse, belîğ kişinin laf kalabalığı yapmaktan çok akıcı üsluba daha fazla muhtaç olduğunu bilir. O kişi ne zaman sözün hürriyetini kaybederse mana hürriyetiyle galip gelemez. Çünkü o, ne zaman manayı hür ve sözü köle yahut da manayı köle sözü hür olarak tanzim ederse, o, birbirini sevmeyen ve birbirine zıt cevher ve unsuru bir araya getirmiş olur.⁶⁹

Tevhîdî, belâgat ilmiyle ilgili bu bölümü edip, şair ve münekkitleğiyle ün yapmış Abbâsî halifelerinden *Tabakâtu's-Şuarâ* ve *Kitâbu'l-Bedî'* gibi pek çok eserin de müellifi olan Ebü'l-Abbas Abdullah b. Mutez'e (ö.

⁶⁶ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 289.

⁶⁷ Tevhîdî, burada cahil ve âlimin durumunu ayrı ayrı değerlendirmektedir. Ancak risâlenin Kılânî neşrinde sadece âlimin durumuna işaret edilmektedir. Bkz. Tevhîdî, "Risâle fi'l-ulûm", *Resâilu Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, 340.

⁶⁸ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 288-289.

⁶⁹ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 288.

296/908)⁷⁰ hasrettiğini belirtir. Düşünür onun bu alandaki şöhretinden de şu şekilde bahseder: O, nazım ve nesirdeki belâğatıyla, sözü meşru sihir gibi ve tatlı, saçılmış inci ve hassas mana ve sözlerle serpilmiş bahçe gibi olmasıyla da yüce bir makama sahiptir. Onun sözleri bu özelliklerle kendisini yoksul kisvesinde bir sultan ve zorba kararlılığında bir miskin gibi gösterir. Tevhîdî, İbnü'l-Mu'tez'in söz ile ilgili ortaya koyduğu dört prensibe; birisi lafzın ve mananın bol olduğu, diğeri lafzın ve mananın az olduğu, bir başkası, lafzının bol, manasının az olduğu, diğeri de lafzının az mananın bol olduğu şeydir, şeklinde temas ederek bu bölümü bitirir.⁷¹

Tevhîdî'nin edip olması hasebiyle ilimler tasvirinde en fazla yer verdiği alanlardan biri belâğat'tır. Tevhîdî öncesi döneme bakıldığında, Kindî, Fârâbî ve Âmirî gibi filozoflar ile İhvân-ı Safâ'nın da ilimler tasnifinde dil ilimlerine yer verilmiştir. Bazı filozoflar dil ilimleri içinde okuma-yazma, şiir ve nesir sahalarını alt dal olarak alsa da onların açık bir şekilde belâğattan bahsettiğini görmemekteyiz. Zaten Tevhîdî'nin belâğat ilmini açıkladığı bu bölümü İbnü'l-Mu'tez'e hasretmesi onun bu alanda ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Zira İbnü'l-Mu'tez şairlerin belâğatla ilişkilerini açıklarken *el-Bedi'* adlı eserinde şöyle demektedir: “Bedî’ (belâğat) şairlerin ve eleştirmen edebiyatçıların şiirlerinde zikrettikleri bazı sanatların adıdır ki dil bilginleri ve kadim şiir bilginleri ne bu ismi, ne bu ismin ifade ettiği manayı bilirler ne de bu konuda telifleri vardır. İşin doğrusu benden önce bu konuyu kimse kayda geçirmemiştir.”⁷² Dolayısıyla Tevhîdî, belâğatın ne derece önemli olduğunu fark etmiş ve ilimler arasında ona müstakil bir yer vermiştir. Bu hususun da Tevhîdî'nin risâlesini ayrıcalıklı kıldığını söyleyebiliriz.

2.14. Tasavvuf

Buraya kadar değinmiş olduğu ilimleri ve mertebeleri açıklamakla Tevhîdî, hikmeti aşağılayan ve faziletli kimseye hased edenleri kınadığını ve bir kısım kindarları da tedavi ettiğini söyler. Daha sonra tasavvuf ilmine dair görüşlerini açıklar. Ona göre Tasavvuf, manası gizlenmiş bir isim ve amaçları ihtiva eden bir lafızdır. Şayet tasavvufu ilgilenmezsek, dostun ondan iğrenmesi ve düşmanın sevinmesi şeklinde acizliğimiz ortaya çıkar. Tevhîdî, tasavvufun ilâhî işaretler, kuruntuya dayalı yorumlar, yüce hedef-

⁷⁰ Araştırmacılar İbnü'l-Mu'tez'in belâğatın temellerini attığını ve bu ilmin ilk prensiplerini kaleme aldığını belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mu'tez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 143-147; Hasan Taşdelen, “Belâğat İlmi ve Tarihi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 219.

⁷¹ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 288.

⁷² İbnü'l-Mutez, *Kitâbü'l-Bedi'*, tahk. İrfan Matracı, (Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 2012), 72; Taşdelen, “Belâğat İlmi ve Tarihi”, 219.

ler, dinî uygulamalar ve meleklerin ahlâkı arasında dönüp duran bir ilim olduğunu söyler. Bunların haricinde, sözü edilen ilmin bazı kınanacak alanları da vardır ki bunlar da bir kısım açıklamalardan ve görünüşte şaşırıcı davranışlardan kaynaklanmaktadır. Ancak işin aslı anlaşıldığında bu davranışlar ayıplanmaz.⁷³

Düşünür tasavvufa girenlerin çokluğu yüzünden burada bazı yanlışlık ve yapmacıklıklar olduğunu, bu tarz hususların belâgatta aşırı iddialı konuşan sahte belâğatlerde de bulunduğunu belirtir. Zaten işin uzmanları buradaki yanlış uygulamaların ve sahteliklerin doğru olup olmadığını hemen anlar ve bunların dünyanın sonunun ve kıyamet vaktinin yaklaşmasından kaynaklandığını bilir. Bundan dolayı ne züht hayatı benimsemiş bir zâhit ne zulüm işleyen bir zâlim ne de idarede bir başkan istenilen gaye ve neticeyi bulamaz. Tevhîdî'ye göre mükemmel olduğu fikriyle gururlanmaması, yürüyüşüyle kibirlenmemesi, üst perdeden konuşmaması, Rabbine karşı üstünlük taslamaması ve hem cinsine düşmanlık etmemesi için insan her yer ve zamanda hatalardan kaçamaz. Ayrıca bu tür hatalar, insanın Allah'ı hatırdan çıkarmaması, O'nun emrini teşvik edip yasakladıklarını hatırlatan kişilere engel olmaması içindir. Özetle Tevhîdî, insanın hayatta karşılaştığı bazı eksiklik ve hataların imtihan için olduğunu vurgular.⁷⁴

Edip ve filozof nitelermelerinin yanı sıra sûfî olarak da tavsif edilen Tevhîdî, tasavvuf ilmine olan ilgisini ona ilimler arasında bir yer ayırarak göstermiştir. Zira düşünür öncesi Müslüman filozofların ilimler sınıflamasına bakıldığında ne Kindî'nin ne de Fârâbî'nin tasavvufun bir ilim olarak bahsettiğini görmemekteyiz. Burada Tevhîdî'nin çağdaşı olan İhvân-ı Safâ ise ilimler tasnifinde dinî ilimlerden bahsederken zikir, mev'ıza, zühd ve tasavvuf şeklinde bir başlık açarak tasavvufu ayrı bir ilim olarak değerlendirmiştir.⁷⁵ Tevhîdî de tasavvufu bir ilim olarak değerlendirerek bu alanla ilgilenilmesi gerektiğini, aksi takdirde bazı art niyetli kişilerin bu sahayı farklı amaçlar için kullanabileceğini vurgulamıştır. Düşünürün tasavvuf alanıyla meşgul olanların tevazuya, doğru bilgiye, Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmesi gerektiği gibi bir takım hususlara dikkat çekmesi de ayrı bir önemi hâizdir.

Sonuç

Ebû Hayyân Tevhîdî onuncu yüzyıl İslâm dünyasında Bağdat ve Fârâbî Okulu'na mensup önemli edip filozoflarından. Onun eserleri ve bu eserlerinde bahsettiği filozoflar ve onların felsefî görüşleri özellikle İslâm felsefesi tarihi için önemli birer kaynak niteliğindedir. Düşünürün gerek ho-

⁷³ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 287-288.

⁷⁴ Tevhîdî, *Risâle fi'l-ulûm*, 287.

⁷⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvân-ı Safâ ve hullâni'l-vefâ*, 1: 2-17.

cası Ebû Süleyman Sicistânî'nin felsefesi ve gerekse kimlerden oluştuğu konusundaki belirsizlik halen tartışma konusu olan İhvân-ı Safâ hakkında bilgiler vermesi söz konusu kaynaklığı açıklar mahiyettedir. Tevhîdî, dil ve edebiyat ilimlerinin yanı sıra felsefe, tasavvuf, ahlâk ve mantık alanlarıyla da meşgul olmuş çok yönlü bir düşünürdür. Tevhîdî hayatının bir aşamasında dönemin devlet adamlarından iltifat görmüş, sahip olduğu bazı görüşleri nedeniyle de zındıklıkla itham edilmiştir.

Düşünür Tevhîdî kaleme aldığı eserlerinde mezkûr disiplinlere dair kendi görüşlerinin yanında pek çok filozofun da aynı sahadaki düşüncelerini aktararak o dönemin ilmî hayatı hakkında bilgi vermektedir. O, yaşadığı asırda ilimlere dar bir perspektiften bakan bazı düşünürlerin varlığını yakından görmüş, bazen bulunduğu meclislerde bununla ilgili tartışmalara şahit de olmuştur. Söz konusu tartışmaların en önemlisi mantıkçı Ebû Bîşr Metta b. Yunus ile hocası dilci Ebû Saîd es-Sîrâfî arasında geçmiş ve Tevhîdî bu ilmî münakaşanın günümüze aktarılmasında âdeta önemli bir köprü vazifesi görmüştür.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî ilimler tasnif geleneğine katkı yapacak nitelikte bir de eser kaleme almıştır. Her ne kadar düşünürün *Risâle fi'l-Ulûm* adlı risâlesi ilimleri tasnif etmekten daha ziyade tasvir özelliği taşısa da, yine o dönemdeki ilimlere bakış açısını göstermesi açısından önemli bir yerde durduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Tevhîdî adı geçen risâlenin girişinde ilimleri kâmil manada tasnif etmeyeceğini belirtmiş, daha çok onların birbiriyle ilişkisini göstermeye çalışmıştır. İslâm düşüncesinde ilimler tasnifi geleneğini Câbir b. Hayyân ile başlatıp Kindî, Fârâbî, Âmirî, Harizmî, İbn Ferîğûn ve İhvân-ı Safâ ile Tevhîdî'ye kadar geldiğimizde, adı geçen düşünürlerin ve adı geçen ekolün ilimler tasnifinde belli bir sistemin olduğunu görmekteyiz. Zira bu düşünürler ilimleri; dinî-dünyevî, ilâhî-insanî, dinî, felsefî ve riyâzî vb. şeklinde tasnif ederek bunları alt dallara ayırıp değerlendirmişlerdir. Bu konuda Fârâbî'nin ilimler tasnifinin diğerlerine nazaran daha sistemli ve şümüllü olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Tevhîdî'nin ilimleri ele alış usulü ise, daha önce ifade edildiği üzere, bir tasnif olmayıp ilimlerden örneklemeler şeklindedir. Ancak bu tarzda da olsa düşünür, kendi bakış açısına göre örneğin, fikhî en başta zikredip daha sonra Kitap, Sünnet ve kıyası (fıkıh usulü) sıralaması bilgiye ulaşacak kaynakları öncelediğini ima etmektedir. Tevhîdî, *Risâle fi'l-Ulûm*'da on dört ilim (fıkıh, kitap, sünnet, kıyas, kelâm, nahiv, lügat, mantık, tıp, astroloji, aritmetik, geometri, belâgat ve tasavvuf) üzerinde durmuş, bu ilimlerin konuları hakkında bilgi vermiş ve zaman zaman bunların birbirleriyle irtibatını göstermeye çalışmıştır. Örneğin, akli kullanması bakımından fıkıh ve kelâmın birbirine komşu olduğunu vurgulayan Tevhîdî, nahiv ve lügat iliminin daha tam ve sistemli hale gelebilmesinin mantık ilmî ile olabileceğini ileri sürmüştür.

İlimler tasnifi geleneğinde Tevhîdî'ye kadar yazılan eserlerde dil ilimleri ele alınırken belâgat diye bir ilimden bahsedilmezken, her ne kadar konularıyla ilgili şeylerden kısmen söz edilse de, Tevhîdî belâgat ilmini müstakil bir başlık altında inceleyerek seleflerinden farklı bir yerde durduğunu göstermiştir. Ayrıca Tevhîdî, tasavvuf ilmine de ayrı bir önem atfederek bu ilimle meşgul olunmasını, aksi takdirde kötü niyetli olanların onu farklı kişisel amaçları için kullanacağını ifade etmiştir. Düşünür kadarki dönemde ilimler tasnif literatürüne baktığımızda tasavvufun bir ilim dalı olarak sadece İhvân-ı Safâ'nın ilimler sınıflamasında geçtiğini görmekteyiz. Bu yönüyle de Tevhîdî'nin *Risâle fi'l-Ulûm* adlı eseri ayrı bir önemi haiz olsa gerektir.

Düşünür ele aldığı ilimleri tasvir ederken hacim olarak tamamına aynı oranda yer vermemiştir. Kendisine göre daha önemli gördüğü ilim üzerinde biraz daha fazla açıklama yapmış, diğerlerini ise sadece konularının ne olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Bütün ilimler tasnifinde yer alan müzik, ahlâk ve siyaset gibi ilimlerden Tevhîdî'nin bu risâlede hiç bahsetmemesi önemli bir eksiklik olarak zikredilebilir.

Risâle fi'l-Ulûm adlı eseriyle Ebû Hayyân Tevhîdî bir yandan ilimler tasnifi geleneğine katkı sunarken diğer taraftan da kendi dönemindeki ilimlere farklı bir bakış açısı getirmektedir. Düşünürün adı geçen risâlesini merkeze alarak değerlendirmeye çalıştığımız ilimler hakkındaki görüşleri diğer eserlerinde de mevcuttur. Bütün eserleri dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde elbette Tevhîdî'nin farklı ilim dallarıyla ilgili düşünceleri de ortaya çıkmış olacaktır. Her düşünür ilimler tasnifi veya tasviri yaparken önceki dönemleri ve özellikle kendi zamanındaki ilimleri dikkate aldığından bu tür eserler o dönemin bilimsel gelişmeleriyle yakından ilgilidir. Ancak zaman ilerledikçe ilimler tasnifi gelişerek İbn Haldûn'un Mukaddimesi'nde vurguladığı üzere asırlar boyunca devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Kaynakça

Al-Qâdî, Wadâd. "Abû Hayyân Al-Tawhîdî: A Sunni Voice in the Shi'i Century", *Culture and Memory in Medieval Islam*. Ed. Farhad Daftary-Josef W. Meri. London: I. B. Tauris Publishers, (2003): 128-159.

Âmirî, Ebu'l-Hasan. *Kitâbü'l-emed ale'l-ebed-Sonsuzluk Peşinde*. Trc. Yakup Kara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Arslan, M. Fatih. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-Mukâbesât'ı", *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*. Ed. Müstakim Arıcı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Atay, Hüseyin. "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 14-23.

Bakar, Osman. *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. Trc. Ahmet Çapku. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Bayraktar. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

_____. Mehmet. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Bayram Dalkılıç. "Ebu Hayyan et-Tevhidi'nin Hayat Felsefesi", *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004): 87-102.

Bergé, Marc. "Abû Ḥayyân Al-Tawḥîdî", *Abbasid Belles-Lettres*. Ed. Julia Ashtiany-T.M. Johnstone vd. New York: Cambridge University Press, (2008): 112-124.

Bergé, Marc. "Épître sur les Sciences (Risala fi'l-Ulum) d'Abû Ḥayyân al-Tawḥîdî (310/22?-414/1023): Introduction, Traduction, Glossarie Technique, Manuscript et Edition Critique", *Bulletin d'Études Orientales*, T. 18, 1963-1964.

Bilen, Osman. "Ebû Bişr Mattâ ile Ebû Sa'id es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma". *İslâmiyât* 7/2 (Ankara 2004): 155-172.

Cihan, A. Kamil. "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000): 435-451.

Çubukçu, İbrahim Ağâh. "İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzalî'nin Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1958/1959): 119-130.

De Boer, T. J. *İslâm'da Felsefe Tarihi*. Trc. Yaşar Kutluay, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mu'tez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 143-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-Ebsat", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.

Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.

Fârâbî, Ebû Nasr. "Et-Tevtiye fi'l-mantık", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Nşr. Mübahat Türker Küyel. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (ADTYK.) Atatürk Kültür Merkezi Yayını. 31 (1990): 18-31.

Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsa'ül-ulûm-İlimlerin Sayımı*. Trc. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâu'l-ulûm*. Nşr. Ali Bû Mulhim. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996.

Filiz, Şahin. "Ebu Hayyan Tevhidi ve Bilgi Felsefesi", *Bilimname* 2 (2013): 125-131.

Hamdani, Abbas. “Abu Hayyan al-Tawhidi and the Brethren of Purity”, *International Journal of Middle East Studies* 9/3 Cambridge University Press, (Oct., 1978), 345-353.

İbn Fari’ün. *Cevâmiu’l-ulûm*. Nşr. Fuat Sezgin. Frankfurt 1985.

İbn Sînâ. *Kitâbu’ş-şifâ Mantığa Giriş*. Trc. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbnü’l-Mutez. *Kitâbü’l-Bedi’*. Tahk. İrfan Matracî. Beyrut: Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 2012.

İhvân-ı Safâ. *Resâilu İhvân-ı Safâ ve hullâni’l-vefâ*, Bombay 1305.

İnce, N. Nihal. *Arap Dili İlimleri İle Tecvit Arasındaki Münasebet*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2018.

İzmirlî, İsmail Hakkı. “Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî”. *Dâru’l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası* 1 (İstanbul 1928): 107-136.

Kâhya, Esin. *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1995.

Karaman, Hayreddin. “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 1. İstanbul: TDV Yayınları 1996.

Kaya, Mahmut. “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kaya, Mahmut. “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 154. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kayacık, Ahmet. *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*. İstanbul: Üniversite Kitabevi Yayınları, 2004.

Kindî, Ebû Yakup. “Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, *Felsefi Risâleler*. Haz. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları 2006: 263-277.

Kutluer, İlhan. *Akil ve İtikad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Leaman, Oliver. “4./10. Asırda İslâm Hümanizmi”, *İslâm Felsefesi Tarihi*. Ed. S. Hüseyin Nasr-O. Leaman. Trc. Ş. Öçal-H. T. Başoğlu, İstanbul: Açılım Kitap, 2011. 1: 191.

Libera, Alain de. *Ortaçağ Felsefesi*. Trc. Ayşe Meral. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Netton, I. Richard. *Fârâbî ve Okulu*. Trc. Mehmet Vural. Ankara: Elis Yayınları, 2013.

Öner, Necatî. *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*. İstanbul: Dîvan Kitap, 2. Baskı, 2012.

Özcan, Hanifi. “Ebu Hayyan Et-Tevhidi Bir Ateist Midir?”, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (İzmir 1989): 485-503.

Özden, H. Ömer. *İslâm Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2017.

Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991.

Street, Tony. *İslâm Mantık Tarihi*. Trc. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Taş, İsmail. *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*. Konya: Palet Yayınları, 2012.

Taş, İsmail. *Ebu Süleyman Es-Sicistanî ve Felsefesi*. Konya: Kömen Yayınları, 2011.

Taşdelen, Hasan. “Belâgat İlmi ve Tarihi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. Ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015: 215-306..

Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi*. 8. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Tevhîdî, Ebû Hayyân. “Risâle fi'l-ulûm”, *Resâilu Ebî Hayyân et-Tevhîdî*. Nşr. İbrahim Kîlânî. Dimeşk: Dâru Talas, trs.

Tevhîdî, Ebû Hayyân. “Risâletü Ebî Hayyân fi'l-ulûm, Epitre sur les Sciences (Risala fi'l-Ulum) d'Abû Hayyân al-Tawhîdî (310/22?-414/1023): Introduction, Traduction, Glossarie Technique, Manuscript et Edition Critique”, (nşr.), Marc Bergé, *Bulletin d'Études Orientales*, T. 18, 1963-1964.

Turgut, Ali Kürşat. Turgut. “İslâm Felsefesinde İlimler Tasnifi”, *İslâm Felsefesi*. Ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat. 2. Baskı. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018: 452-481.

Turhan, Kasım. *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.

Üçer, İbrahim Halil. “Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefi Kişiliği”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007.

Ülken, Hilmi Ziya. *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.